

Озимчук Олег Борисович,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-0343-3288

oleg.ozimchuk@gmail.com

Візитів Юлія Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

факультету історії, політології та міжнародних відносин

Рівненського державного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-2826-2067

vizitiv@gmail.com

Коцюбайло Віта Павлівна,

старший науковий співробітник

відділу давньої історії та середніх віків

КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

orcid.org/0009-0004-0500-9773

nikakoc63@gmail.com

ПАМ'ЯТКИ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА РІВНЕНЩИНІ. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Російсько-українська війна внесла свої суттєві корективи у життя українських науковців, музейних установ, скоригувала освітній процес у навчальних закладах і, звісно, роботу археологічних експедицій. Перед кожним із нас стоїть завдання, не зважаючи на зовнішні загрози, зберегти спадок української нації і гідно представити світовій громаді історію України, захистивши її від фальсифікацій та викривлень. У першу чергу, слід забезпечити спадщину українського народу під щоденними авіаударами/артобстрілами від знищення/потали і банального пограбування новітніми вандалами-рашистами не лише музейних колекцій, але й фортифікацій у зонах бойових дій, які відкривають світу нові археологічні знахідки.

Проблемі історії взаємовідносин Римської імперії та варварських племінних об'єднань Східної Європи присвячено чимало досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Об'єктом для вивчення і дискусій продовжує залишатися широкий набір археологічних знахідок, представлений речами римського виробництва – від монет до культових дрібничок. Нерідко джерельний матеріал, який зберігається у фондах музеїв, все ще чекає на свого дослідника, особливо з огляду на зміну концепцій та необхідність відходу від радянського наративу. На особливу увагу заслуговує і проблема вивчення шляхів появи римських речей у культурному шарі вельбарських поселень на Рівненщині. Комплексний аналіз джерельного матеріалу, наявного в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, дає підстави для внесення коректив у розуміння взаємозв'язків Римської імперії та готських поселень, переоцінку практик взаємовідносин/співпраці на політичних, економічних та культурних полях.

Мета даного дослідження опрацювати та представити широкій громадськості нумізматичний та речовий матеріал історичного періоду, який супроводжує процеси становлення вельбарської культури на Рівненщині; проаналізувати джерела та хронологію їх надходження; можливості використання речових знахідок у побуті та формування нових звичаїв/традицій/вірувань готів.

Ключові слова: вельбарська культура, Рівненщина, готи, Римська імперія, денарій.

Ozymchuk Oleh,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
of the Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State University of the Humanities
orcid.org/0000-0002-0343-3288
oleg.ozymchuk@gmail.com*

Vizitiv Yulia,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine
of the Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State University of the Humanities
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitiv@gmail.com*

Kotsiubailo Vita,
*Senior Researcher at the Department of Ancient History and Middle Ages
Cultural Institution «Rivne Regional Museum of Local Lore»
orcid.org/0009-0004-0500-9773
nikakoc63@gmail.com*

MONUMENTS OF VELBAR CULTURE IN THE RIVNE REGION. PROBLEMS OF HISTORICAL INTERPRETATION

The Russian-Ukrainian war has made significant adjustments to the lives of Ukrainian scholars and museum institutions, adjusted the educational process in educational institutions and, of course, the work of archaeological expeditions. Each of us is faced with the task of preserving the heritage of the Ukrainian nation and presenting the history of Ukraine to the world community with dignity, protecting it from falsification and distortion, despite external threats. First of all, it is necessary to protect the heritage of the Ukrainian people from destruction/destruction under air strikes/artillery fire and banal looting by the latest vandals-racists not only of museum collections, but also of fortifications in the war zones that reveal new archaeological finds to the world.

The problem of the history of relations between the Roman Empire and barbarian tribal associations of Southeastern Europe has been the subject of many studies in both domestic and foreign historiography. A wide range of archaeological finds, represented by Roman-made objects ranging from coins to religious trinkets, continues to be the object of study and discussion.

Often, source material stored in museum collections is still waiting for its researcher, especially given the change in concepts and the need to move away from the Soviet narrative. The problem of studying the ways in which Roman objects appeared in the cultural layer of Velbar settlements in the Rivne region deserves special attention. A comprehensive analysis of the source material available in the Rivne Regional Museum of Local Lore will provide grounds for making adjustments to the understanding of the relationship between the Roman Empire and Gothic settlements, and for reassessing the practices of relationship/cooperation in the political, economic, and cultural fields.

The purpose of this study is to process and present to the general public the numismatic and material material of the historical period that accompanies the processes of formation of the Velbar culture in the Rivne region; to analyze the sources and chronology of their receipt; the possibilities of using them in everyday life and the emergence of the formation of new customs/traditions/beliefs of the Goths.

Key words: Velbar culture, Rivne region, Goths, Roman Empire, denarius.

Вступ. Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття на території Рівненщини під час археологічних досліджень було виявлено чимало речового матеріалу, виготовленого в Римській імперії впродовж II–V століть.

Практично всі римські речі знайдені у культурному шарі вельбарської археологічної культури залізної доби. Носіями цієї культури були скандинавські народи, які на початку II століття мігрували зі своєї прабатьківщини на територію

Східної Європи. Свою назву культура отримала від південнобалтійського селища Вельбарк, що неподалік сучасного польського міста Мальборк. Проте основні етапи її розвитку/еволюції пов'язані саме з територією західної України, в тому числі і Рівненщини.

Другий етап міграції германських народів (перший припадає на I ст. до н.е.) став передвісником епохи Великого переселення народів і пов'язаний із масовою міграцією племінного союзу готів. Регулярні хвилі переселень, із малородючих і перенаселених земель Скандинавії, були знаковим явищем пізньоантичного періоду та початку раннього середньовіччя. З балтійського регіону германці мігрували на південь вздовж річкових басейнів Вісли. Археологічні джерела дозволяють добре зафіксувати час їхньої появи та розселення/просування на заході та півдні Волині.

Головне, і фактично єдине писемне джерело, що розповідає про ці події, це праця «Гетика» (лат. «*De origine actibusque getarum, Getica*») авторства Йордана (?–бл. 552), готського історика, нотарія (чиновник, відповідальний за листування) при візантійському полководці готського походження Гунтігісі Базі. Працюючи над «Гетикою», Йордан використав матеріали «Історії готів» римського вченого Кассіодора. У своєму творі автор яскраво змальовує природні умови краю, куди переселилися готи, на чолі з королем Філімером, сином Гадариха, та їхні союзники після виходу із Скандинавії та балтійського регіону: «У пошуках зручних областей і придатних місцевостей для поселення він прийшов у землі Скіфії, які на їх мові називались Ойюм... Розповідають, що та місцевість замкнута, оточена хисткими болотами і вирвами; таким чином сама природа зробила її неприступною... Можна повірити свідченням мандрівників, що до цього часу там чути голоси худоби і мешкають люди» (Jordanes, (27)). Готський історик зазначив, що вони прийшли в Скіфію, пізньоантична територія якої локалізувалася із землями сучасної України, а також виділив окремий скіфський регіон – Ойюм (гот. *Auþom* – «Заводнена земля»).

Вірогідність того, що готи поселилися у лісовій, багатоводній і заболоченій частині Волині археологічно підтверджується матеріальними пам'ятками вельбарської культури на території сучасних Рівненської, Волинської

та Житомирської областей. Саме тут виявлені хронологічно найдавніші артефакти. Слід вказати на специфічні особливості природних умов поселення ранніх германських мігрантів. Йордан підкреслює роль неприступності місцевості, обраної готами для перших поселень. Ймовірно це є результатом непростих взаємин із автохтонним населенням краю.

На відміну від південно-балтійського та надвіслянського регіону, де готи не заклали постійних поселень, в північно-західних районах українських земель вони утворили цілу мережу стабільних населених пунктів. Створення переважної більшості таких поселень на території Рівненщини і поява вельбарських пам'яток збігаються з текстами «Гетики» щодо поселення готів у скіфському краї Ойюм. Археологічні дослідження вказують на другу половину II століття, як на час поселення готів та їх союзників. Такі вельбарські пам'ятки зафіксовані тільки у межах Волині (Рівненська, Волинська, Житомирська область, північні райони Хмельницької і Тернопільської областей) та півночі Поділля.

У письмових джерельних матеріалах знаходимо інформацію про чергове розселення готів територією України з подальшим поділом на два військових союзи – остготів і вестготів. Археологічні матеріали, що підтверджують переселення готів у Середнє Подніпров'я датуються лише другою половиною III століття і є вже складовою іншої культури – черняхівської (Козак, 2004, с. 113). Ґрунтуючись на археологічних дослідженнях, можна припустити, що територія Волині на тривалий час стала головним опорним пунктом, звідки германці розселялися в усіх напрямках. Найпопулярнішим був шлях до дунайського лімесу – північно-східного сегменту укріпленої системи прикордоння Римської імперії. Попередні германські міграції у II-I ст. до н.е. та розселення «варварських» народів демонструють прагнення готів отримати можливості для здійснення нападів на багаті римські провінції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над темою висвітлення теоретичних проблем нумізматичного скарбознавства працюють О. Дмитренко, М. Відейко (Дмитренко, 2019), О. Потильчак (Потильчак, 2024). Вивченню вельбарської культури в останні роки у різній мірі увагу присвячували М. Кучинко,

Г. Охріменко, О. Златогорський (2017), Я. Онищук (2018), Н. Склярєнко, С. Локайчук (Гулько, 2019), А. Панікарський, Я. Володарець-Урбанович (Панікарський, 2024), Б. Магомедов, О. Петраускас (Магомедов, 2024) та інші.

Мета даного дослідження полягає в необхідності опрацювання та представлення широкій громадськості нумізматичного та речового матеріалу супутнього процесам становлення вельбарської культури на Рівненщині; аналізу джерел та хронології їх надходження в регіон; вивчення можливостей використання джерельного матеріалу місцевим населенням в побуті та зародження нових звичаїв/традицій/вірувань готів.

Виклад основного матеріалу. На початку III століття військові походи готів проти Риму стають регулярними. Таким чином, постала необхідність утримування кількох опорних пунктів, де могло б розташовуватися ядро готського війська. Такі збірні пункти/ополчення поблизу лімесу становили для римлян небезпеку і, відповідно, могли бути атакованими римськими провінційними прикордонними легіонами. Готи, які не вміли будувати надійних фортифікаційних споруд, мали подбати про розташування своїх сил в захищеній природними умовами місцевості, звідки можна було б найкоротшим шляхом доправити військо до римського кордону. Саме західна гілка готів – вестготи або візиготи (лат. *visigothi*) – першою атакувала Римську імперію в районі нижньої течії Дунаю.

Вірогідно, що готи різними шляхами прагнули дістатися кордонів Римської імперії. Найкоротшим із них був напрям з Ойюму-Волині до верхів'їв Дністра. Сплав армії на кораблях забезпечував стрімке досягнення стратегічних цілей. Крім того такий маршрут дозволяв уникнути небезпек, пов'язаних з пересуванням готських загонів територіями венедів, носіїв зубрицької археологічної культури. Допоки так і не виявлено жодної вельбарської пам'ятки на Верхньому Дністрі. Вельбарські поселення II–III століть досліджені лише у долині Південного Бугу (Козак, 2004, с. 113). Це може пояснюватися тим, що зубрицьке населення ускладнювало просування вестготів до римських кордонів або недостатніми археологічними дослідженнями цієї частини Подністров'я і Південного Побужжя.

Значна кількість археологічних артефактів римського походження, виявлених у північно-західних регіонах України, свідчить про їхнє регулярне надходження у готські поселення. Частина римських речей могла бути трофеями, інша потрапила у результаті торгівельних контактів. Більшість ідентифікованих римських речей, виявлених під час археологічних розкопок, представлені нумізматичним матеріалом. Найбільші скарби римських монет були виявлені у верхів'ях річок Случ, Горинь і Стир у межах Рівненської області (Козак, 1995, с. 57). Ці монети мають різний стан збереження. Колекція монет знаходиться на зберіганні у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Чимало монет було виявлено і на початку XXI століття. Наприклад, у 2011 році під час археологічної експедиції під керівництвом Б.А. Прищепи в с. Городище поблизу м. Рівне, на пам'ятці вельбарської культури було знайдено римський денарій, викарбуваний у період правління імператора Траяна (98–117) (РОКМ, КН № 24680/16/II АК 4518).

У 2012 році в с. Олексіївка неподалік Рівного археологічна експедиція Б.А. Прищепи виявила на вельбарській пам'ятці чотири римські денарії пізньоримського часу (РОКМ, КН № 24709/33-36/II АК 4570/1-4). Через погане збереження аверсу і реверсу, складно встановити точний період їх карбування. На аверсі всіх чотирьох денаріїв викарбовано профіль імператора. На одному реверсі бачимо погано збережене зображення будівлі. На трьох інших реверсах присутнє зображення жінки в хітоні біля невеликої колони, вірогідно римської богині Пієти. Культ Пієти, богині благочестя і пошани батьків, був особливо популярним у I–V століттях. Уже в часи правління імператора Антоніна Пія (138–161) на реверсах денаріїв почали карбувати богиню Пієту або Фортуну. Виходячи з цього, існує ймовірність датування цих монет серединою II століття, періодом переселення у південні райони Рівненщини готів та початком їх активних контактів з Римською імперією.

Ще один римський денарій, періоду правління імператора Траяна, був виявлений у 2012 році в с. Красносілля Рівненського району під час археологічних досліджень експедиції Б.А. Прищепи. На аверсі монети

зображено профіль Траяна, на реверсі простежується погано збережене зображення богині (РОКМ КН № 24710/II АК 4599). У тому ж році в с. Новомиськ Рівненського району експедиція Б.А. Прищепи виявила римський денарій (РОКМ КН № 26421// II АК 5684) періоду правління імператора Коммода (177-192).

У 2013 році в с. Біла Криниця, неподалік від Рівного під час археологічних розкопок було знайдено три монети, які, в силу поганого збереження, так і не були ідентифіковані. Дві монети мають нечітке зображення, третя – сильно пошкоджена, майже третина відсутня. На аверсі викарбуване зображення жінки з круговим написом, який не піддається прочитанню. На реверсі присутнє зображення богині з пряжею (РОКМ КН № 25287/2// II АК 4907). Посилаючись на збережені деталі реверсу, можна припустити, що це римська богиня долі Нона, яка відповідала грецькій богині долі, а саме мойрі Клото (Озимчук, 2012, с. 127).

Виявлення навколо міста Рівне, за нетривалий проміжок часу з 2011 по 2013 роки, такої кількості римських нумізматичних пам'яток, датованих II століттям, свідчить про присутність у цьому регіоні ранніх поселень вельбарської культури. Більшість римських монет мають сліди їх активного вживання – затертий аверс і реверс. Можна припустити, що готи застосовували римські монети для примітивної обмінної торгівлі як дорогоцінний метал. Використання римських монет в якості прикрас майже не фіксується у пам'ятках вельбарської культури. Наприклад, поблизу с. Милостів Рівненського району експедицією Б.А. Прищепи було виявлено одну пізньоримську срібну монету поганої збереженості з пробитим отвором. Згадана монета підпадає під поняття прикраса або амулет (РОКМ КН № 24702/8// II АК 4550).

На території Рівненщини найкраще дослідженою пам'яткою вельбарської культури є поселення в урочищі Шанків Яр поблизу с. Хрінники Дубенського району. Протягом 1992–2014 років під час археологічних досліджень в урочищі Шанків Яр Волинською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д.Н. Козака спільно з викладачами та студентами Рівненського державного гуманітарного університету, Рівненського інституту слов'янознавства

та Волинського державного університету було знайдено чимало речового матеріалу, виробленого на території Римської імперії, серед якого присутні декілька десятків римських монет. Всі вони виявлені в культурному шарі вельбарської культури.

Більшість нумізматичного матеріалу було розкопано в житлах германців. Наприклад, у наземному житлі 79 виявили дві римські монети: срібний денарій імператора Гальби (68–69) та мідний подвійний денарій імператора Галлієна (253–268). На аверсі срібного денарія бачимо бюст Гальби із латинським написом зверху «Impser Galba» («Імператор Гальба»). На реверсі денарію викарбуваний лавровий вінок, з написом всередині «SPQR OB C S.» (лат. «Senatus Populusque Romanus Ob Cives Servatos», з лат. «Сенат і народ Риму за порятунок громадян»). На мідному подвійному денарії (інша назва «антоніан») на аверсі зображений імператор Галлієн у вінку з променями та зверху затертим написом, на реверсі зображено погано збережений силует жінки з лавровим вінком в руках і написом «Pax Augusta» (гасло з лат. «Імперський мир») (Козак, 2012, с. 145). Виходячи з напису, можна ідентифікувати фігуру на реверсі подвійного мідного денарію, як римську богиню миру Пакс.

Декілька римських монет із затертим аверсом і реверсом знайшли під час розкопок у житлах 91 і 105. Приблизно два десятки римських денаріїв також було виявлено поблизу вельбарського поселення на річковому березі. До монетного скарбу належать: мідна монета із зображенням імператора на аверсі та ступінчастої башти на реверсі (РОКМ КН № 25349/58// II АК 5072), срібний денарій із бюстом імператора повернутого праворуч на аверсі та богині з арфою на реверсі (РОКМ КН № 25349/59// II АК 5073), монета з погрудним зображенням неідентифікованого імператора на аверсі та затертий напис всередині лаврового вінка на реверсі (РОКМ КН № 25349/60// II АК 5074), срібна монета з погруддям неідентифікованого імператора повернутого вправо на аверсі та римська богиня Нона з пряжею на реверсі (РОКМ КН № 25349/61// II АК 5075), срібний денарій імператора Адріана (117–138) – бюст Адріана на аверсі та погано збережена римська богиня справедливості Еквітас на реверсі (РОКМ КН № 25445/14// II АК 5295).

Найкраще збереглася срібна римська монета періоду правління імператора Антоніна Пія, виявлена в урочищі Шанків Яр поблизу житла 122 (Козак, 2016, с. 41). На аверсі срібного денарію викарбуване зображення Антоніна Пія повернутого праворуч у лавровому вінку з латинським написом «ANTONINUS». На реверсі монети розташоване зображення римської богині удачі та добробуту Фортуни з рогом достатку та посохом. Подібні денарії карбували у Римі в 154-155 роках. Маса монети 3,5 г (рис. 1, 2) (РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149).

Виявлені археологами на території Рівненщини та північно-західної частини України динарії можуть мати і трофейне походження. Частина римських речей потрапляла до готів під час торговельних контактів, прямих або через посередників. Проте у торгівлі з варварами римляни використовували менш якісні монети, провінційного карбування або фальшиві мідні денарії з напленням срібла, типу «limes falsa». На вельбарському поселенні Шанків Яр, серед десятків справжніх римських монет, були виявлені лише фрагменти однієї підробленої монети такого типу (Козак, 2012, с. 145). Присутність значного масиву фальшивих римських монет у готів у прикордонних районах з імперією та відсутність таких в глибинних готських землях Ойюму-Волині, свідчить про потрапляння монетного матеріалу з Риму в якості трофеїв після успішних набігів на римське прикордоння. Більшість денаріїв карбованих в Римі призначалися для сплати за

службу римським легіонерам. Тому такі якісні монети могли потрапити на територію сучасної Рівненщини тільки разом із трофеями, здобутими вельбарцями після сутичок з римськими легіонами.

З часу переселення готів у II столітті на територію України, вони розпочинають активну агресію проти Римської імперії. Від одиничних, розвідувальних нападів у другій половині II століття, готи переходять до планомірних, майже щорічних військових дій на Дунайському прикордонні в III столітті. Особливого масштабу бойові дії набули в 330-370 роках. Тому в античній історії цей період називають Готськими війнами. Певним чином успіху германського вторгнення сприяла внутрішня політична криза в Римській імперії. Внаслідок боротьби за владу, імперський центр мало звертав уваги на провінційні проблеми. Римські імператори регулярно відкликали з прикордоння військові контингенти для зміцнення впливу в Італії. Таким чином, основні опорні пункти оборони лімесу на Дунаї не мали змоги стримувати натиск готів, а германці отримали зручну можливість грабувати задунайську провінцію Мезію. Про кризу в прикордонних легіонах свідчить той факт, що чимало римських військових відмовлялися обороняти межі своєї держави та переходили на бік варварів. Йордан в «Гетиці» повідомляє навіть про факти саботажу з боку високопоставлених римських посадовців: «Острогота із своїм племенем перейшов Данубій і спустошив Мезію і Фракію. До нього, повсталого, був направлений Філіпом

Рис. 1, 2. Імперський денарій Антоніна Пія, 154-155 рр. 3,5 г. РОКМ КН № 26314/10// П АК 6149

сенатор Децій. Коли він прибув і нічого не зміг подіяти з готами, він відпустив своїх воїнів з військової служби і примусив їх до приватного життя, бо, що через їх необережність готи переправились через Данубій, тобто він переніс звинувачення на своїх і повернувся до Філіпа. Воїни, ображені за вигнання з військової служби, обурені вдалися до допомоги Остроготи, правителя готів. Той прийняв їх і незабаром повів, щоб розпочати війну» (Jordanes, (90), (91)). Готський історик також повідомляє про наслідки дій римських перебіжчиків, які посилювали армію готів: «Невдовзі вони перейшли вброд Данубій, знову спустошили Мезію і підступили до головного міста того краю Маркіанополя» (Jordanes, (92)). Руйнівні походи готів у римські імперські володіння в III столітті не лише сприяли загостренню кризи в середині імперії, але й стали джерелом потоку римських трофеїв на території населені готами.

Готські війни III століття за своїми масштабами докорінно відрізнялися від періодичних набігів другої половини II століття. Це вже були добре організовані та попередньо сплановані бойові дії, часто з метою захоплення територій. Дозволи римських імператорів на поселення германців у межах провінції Фракія і проголошення їх федератами-союзниками були фактично констатацією факту силового захоплення цих територій готами, вірогідно, їх західною гілкою – вестготами.

У цей час германці почали застосовувати для вторгнення флот, наносячи комбіновані удари як з моря, так і з суходолу по римській території. З огляду на це, цікавим є морський похід 269 року, в якому вірогідно брали участь вестготи, носії вельбарської культури. Візантійський історик кінця V століття Зосима у «Новій історії» свідчить, що готи рухалися до римського кордону вздовж Дністра з півночі на південь. У середній течії річки вони мали тривалу зупинку для будівництва кораблів, які могли б застосувати для морського походу. За словами Зосими, далі вони рушили вниз по течії вже з флотом у шість тисяч суден (Рейда, 2007, с. 55). Дані Зосими певним чином можуть пролити світло на відсутність вельбарських пам'яток у верхній течії Дністра, і присутність слідів германців лише у середній та нижній течії. Очевидно, що вельбарці, використовуючи найкоротший і найзручніший річковий шлях до

римського кордону, могли користуватися лише його нижньою частиною, зручною для судноплавства. Саме про такий шлях вторгнення готів повідомляє Зосима у «Новій історії». У будівництві кораблів для морських походів могли брати участь римські дезертири, втікачі або полонені легіонери.

Речі, виготовлені на території Римської імперії, які потрапляли в зону локалізації вельбарської культури мали не лише трофейне походження з римських дунайських провінцій, але й могли бути легальною оплатою за надані військові послуги. Йордан повідомляє, що за часів імператорів-співправителів Діоклетіана і Максиміана (285-305) загопи готської кавалерії почали активно використовуватися як допоміжні підрозділи римських легіонів: «...потім вони були спрямовані імператором Максиміаном на допомогу римлянам проти парфян; надіслані туди як допоміжні загопи, вони дотримувалися вірності в битвах» (Jordanes, (110)). Відтак, на територію поширення вельбарської культури проникали римські речі, які привозили ветерани-готи, повертаючись із служби в римській армії.

Наприклад, на вельбарському поселенні Шанків Яр на березі Хрінницького водосховища було виявлено п'ять шпор із тонким невеликим шипом. Із цієї маси виділяється пластинчата шпора із асиметричною дужкою. В центрі дужки прикріплений довгий циліндричний шип, підрізаний в основі. Між двома залізними пластинчастими дужками присутній простір для шкіряного чохла (Козак, 2012, с. 264). Це свідчить, що шпору виготовляли на замовлення, під розмір ноги кавалериста, що відсилає нас до римської військової традиції.

До групи подібних артефактів можна віднести і дві типові римські фібули, знайдені археологами у житлі 86. Це бронзові фібули з високим приймачем, вигнутою і розширеною до пружини спинкою. Голівка фібули декорована кнопкою грибоподібної форми. В основі приймача фібули, на кінці ніжки і на переході ніжки у слабо вигнуту спинку розташовані рубчасті кільця. Вірогідною датою виготовлення таких римських прикрас є III століття (Козак, 2012, с. 126).

Подібні римські речі є не поодинокими знахідками у вельбарських поселеннях на території Рівненщини. Вони свідчать про активне

проникнення речового матеріалу, виробленого на території Римської імперії. Проте слушно зауважити, що частина типових римських речей могла потрапити торгівельними шляхами, або вироблялася на місцях римськими ремісниками-бранцями, яких вельбарці утримували як домашніх рабів.

Військово-політична ситуація примусила імператора Адріана змінити підходи у формуванні легіонів, які раніше набиралися виключно з римських громадян. До їхнього складу почали допускати іноземців. Військові реформи Діоклетіана і Костянтина I (324–337) призвели до значної «варваризації» основних підрозділів римського війська. Більшість готів протягом III–IV століть служили в легіонах, дислокованих в дунайських і балканських провінціях, – I-у Парфянському, II-у Парфянському, III-у Парфянському і IV-у Щасливому Флавієвому. Вони формувалися з ціллю охорони лімесу та участі у військових діях на Близькому Сході (Озимчук, 2023, с. 46).

Ветеранські преференції дозволяли відставникам-ветеранам отримати земельні наділи в провінціях. Тому більшість вестготів, які осідали в провінції Мезія, належали до ветеранського стану. Проте, певна кількість відставних легіонерів та готських кавалеристів з ауксилій (допоміжні загони, що не входили до складу легіону) поверталися на батьківщину. У II–IV століттях римські ветерани не відразу отримували земельні наділи, а через декілька років після закінчення строку служби. Замість землі вони могли отримати доволі значну грошову винагороду. Демобілізаційна винагорода

рядового легіонера або ауксиларія складала 12 000 сестерціїв. Разом із накопиченими, за 16–20 років служби, грошима (річна плата легіонера складала 1 200 сестерціїв, центуріона – 20 000 сестерціїв), це перетворювало ветерана на заможного громадянина (Озимчук, 2023, с. 48–49).

Грошова винагорода давала ветеранам свободу в організації післявоєнного життя. Тому доцільно припустити, що певна частина достатньо романізованих готів поверталася до своїх домівок, зокрема, і на землі у верхніх течіях Горині, Стиру і Случі. Разом з романізованими готами в ці райони потрапляли вироблені в римських провінціях речі та нові моделі культурної та соціальної поведінки.

Під час служби в римській армії у багатьох готів формувалися нові релігійні уявлення. Часто це була химерна суміш релігії германців, римського пантеону, і особливо східних культів, які були дуже популярними в середовищі легіонерів II–III століття.

Під час археологічних досліджень поселення вельбарської культури в Хрінниках на Рівненщині в 2005 році був виявлений унікальний для території України античний артефакт – голова бога Серапіса (РОКМ № КН 23518// II АК 3935). У процесі розкопок типової вельбарської житлової споруди 90, що мала незвичну нішу-заглиблення розміром 0,8 x 1,5 м посередині північної стіни, перед заглибленням знайдено маленьку бронзову голову (3,5 см), фрагмент бюсту античного божества (рис. 3). На глиняній, сильно втрамбованій долівці, що є свідченням тривалого використання, археологи зібрали

Рис. 3. Фрагмент бюсту античного бога Серапіса. 3,5 см.
РОКМ № КН 23518// II АК 3935

велику кількість кераміки, зокрема фрагменти античних амфор, уламок римської теракотової посудини типу «terra sigillata» та уламок римської мідної монети. Житло було заповнене перегорілою органікою та шарами попелу.

Ідентифікація бронзового фрагменту з богом Серапісом відсилає до аналогічних артефактів, які зберігаються у європейських музеях. Наприклад, це бюст Серапіса в музеї Ватикану, Італія (Roma, Musei Vaticani, Museo Pio-Clementino, Sala rotonda, 15) та фрагмент теракотового бюсту (голова) у Музеї Лувру, Франція тощо.

Культ Серапіса був популярним у середземноморських провінціях Римської імперії і походив з Єгипту, де уособлював богів Осіріса та Апіса. Він виник як спроба синкретизму грецької, єгипетської та римської релігій (Козак, 2006, с. 60–63). У різних частинах Римської імперії Серапісу приписувала різні функції. Як наслідок, Серапіс у II–IV століттях став універсальним божеством, прихильники якого були близькими до монотеїзму. Разом із культами Христа і Мітри, культ Серапіса домінував у середовищі римських легіонерів.

Існує гіпотетична вірогідність того, що бронзове зображення бога Серапіса потрапило на територію Рівненщини разом із готом-ветераном, який тривалий час служив в одному із легіонів, дислокованих у дунайських провінціях. Характерна ніша в житлі 90 у вельбарському поселенні Шанків Яр може свідчити про існування в будинку своєрідного вівтаря бога Серапіса. Відсутність джерела отоплювання свідчить, що будівлю не використовували для життя, а застосовували як культове приміщення. Тобто, це не вівтар приватного будинку для однієї сім'ї, а храм для групи людей, які населяли згадане вельбарське поселення. Потужний шар попелу на розкопі свідчить, що житло 90 було знищене пожежею. Поява у великому германському поселенні чужинських традицій могла спричинити опір серед прихильників традиційних вірувань. Звідси можна припустити, що святилище Серапіса, бога чужого для готів, знищили у результаті підпалу.

Підтвердженням даної гіпотези, формування нових релігійних культів у вельбарців і їх протистояння в межах окремих поселень, є інша унікальна пам'ятка досліджена експедицією Д.Н. Козака у Шанковому Яру. В центрі скупчення будинків, які датовані другою половиною

II – першою половиною IV століть, знаходиться майданчик 5 x 4 м, орієнтований довгими стінами за лінією північ-південь, зроблений із підсіпки землі товщиною 10–15 см, перекритої зверху шаром насипної глини товщиною 18–22 см. В центральній частині споруди виявлене вогнище-вівтар округлої форми, що підняте на висоту 0,6 м. Вівтар із вогнищем складається із 12 см шару пропаленої глини і 12 см череня. На черинь насипано 13 см шар пропаленої глини, яку накриває ще один черинь товщиною 13 см. Діаметр вівтаря 1,22 м. В чотирьох кутах майданчика виявлені сильно опалені ями діаметром 0,4–0,6 м. У всіх кутових ямах знайдені сліди кераміки, в одному з них – зберігся сильно обгорілий цілий горщик. У східній частині споруди збереглися фрагменти стіни. Вона піднімається над глиняним вимощенням майданчика на висоту 0,5 м і має у довжину 4,2 м. В середині верхньої площини стіни є заглиблення від стовпів з пропаленими стінками. Навколо оточеного майданчика з вогнищем-вівтарем експедицією Д.Н. Козака виявлено і досліджено ще декілька допоміжних об'єктів. Увесь комплекс було ідентифіковано Д.Н. Козаком як храм-капище готів (Козак, 2010, с. 34).

На схід від капища археологи виявили ще один майданчик 7 x 14 м, заглиблений на 0,35 м від рівня материка. У заглибленнях майданчика знайдено велику кількість кісток і фрагментів черепів різних тварин. Разом з ними виявлено людські кістки і фрагменти людських черепів. Подальші дослідження підтвердили факти принесення жертв на даному культовому об'єкті (Козак, 2010, с. 35). Частину принесених в жертву спалювали на вогнищі-вівтарі. Унікальним цей храм-капище робить той факт, що за германо-скандинавськими релігійними традиціями жертви не піддавались спалюванню: їх топили у воді чи у болоті, або вішали на деревах. Існування у германців, які мешкали на поселенні Шанків Яр, культу вогню скоріше відсилає до античних чи близькосхідних релігійних традицій того часу, ніж до германо-скандинавських традицій. Це могло бути своєрідною відповіддю на виклики з боку християнства, оскільки у переселених у межі імперії вестготів та остготів, ця релігія активно поширювалася протягом III–IV століття, тоді ж на готську мову була перекладена Біблія. Присутність на вельбарському поселенні такої унікальної споруди,

також могла бути спробою формування готськими жрецькими монотеїстичного культу.

Висновки. Таким чином, аналіз археологічних матеріальних пам'яток та історичних джерел дає можливість пояснити проблему присутності римських виробів, які датуються II–IV століттям, на території Рівненщини. Серед них монети, антична кераміка і предмети розкоші, речі військової та культової приналежності. Дослідження археологів підтверджують, що римські пам'ятки знаходяться на об'єктах і поселеннях вельбарської культури II–IV століть, яка виникла у наслідок міграції із Скандинавії готського племінного союзу та їх подальших контактів і взаємодії з Римською імперією. Землі у верхній течії річок Горинь, Стир і Случ стали районом першої і тривалої зупинки готів перед їх розселенням всією територією України. Слід підкреслити, що після розділення на східну і західну гілки – остготів і вестготів,

після переселення на лівий берег Дніпра перших і переміщення других у райони римського кордону на Дунаї, на території початкового поселення не тільки збереглися, але й активно розвивалися готські населені пункти. Таким прикладом є вельбарське поселення в урочищі Шанків Яр на півдні Рівненщини.

Оскільки час бурхливого розвитку готських поселень на Рівненщині та на землях всієї Волині припадає на період формування етнічно означених остготів на Лівобережжі та вестготів у близьких до Балкан регіонах, було б доцільно ввести у науковий обіг новий термін/назву для частини готів, які залишилися мешкати у початкових районах поселення на Україні. Позаяк готський історик Йордан називає перше місце поселення готів Ойюм, а сучасні дослідники його ідентифікують із північно-західними українськими землями, припустимо називати таких готів – «ойюмські готи», або нордготи.

Список використаних джерел:

- Дмитренко, В. В., & Відейко, М. Ю. (2019). Історія грошей. Харків : Фоліо. 123 с.
- Гулько, Г., Кричевський, О., Охріменко, Г., Скляренко, Н., & Локайчук, С. (2019). Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 292 с.
- Козак, Д., Прищепа, Б., & Шкоропад В. (2004). Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). Київ : Інститут археології НАН України. 235 с.
- Козак, Д. Н. (1995). Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V століть. *Археологія*, 4, 50–56.
- Козак, Д. Н. (2006). Божество Серапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*, 3, 60–65.
- Козак, Д. Н. (2010). Капище готів на Волині. *Археологія*, 3, 34–47.
- Козак, Д. Н. (2012). Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ : Інститут археології НАН України. 264 с.
- Козак, Д. Н. (2016). Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ : Інститут археології НАН України. 118 с.
- Кучинко, М. М., & Охріменко, Г. В., & Златогорський, О. Є. (2017). Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»). Луцьк : Вежа-Друк. 710 с.
- Магомедов, Б. В., & Петраускас, О. В. (2024). Пам'ятки черняхівської і вельбарської культур Волинської, Житомирської та Рівненської областей. Київ : Інститут археології НАН України. 168 с.
- Озимчук, О. Б. (2019). Ранок Середньовіччя. Історія Західної Європи V–XI століть в термінах, іменах та назвах. Рівне : О. Зень. 383 с.
- Озимчук, О. Б. (2023). Аналіз впливу римських ветеранів на суспільство в період Імперії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, 35, 45–52.
- Онищук, Я. І. (2018). Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 567 с.
- Панікарський, А., & Володарець-Урбанович, Я. (2024). Хрінники – поселення готів на Волині. *Відділу археології раннях слов'ян – 50! Факти, люди, дослідження*. Київ : ІА НАН України, с. 130–141.
- Петраускас, О. В., Панікарський, А. В., Милашевський, О. С., Діденко, С. В., & Сергеева, М. С. (2016). Матеріали археологічних досліджень об'єкту з вельбарської культури на поселенні Хрінники 1. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ : Стародавній Світ. 160–164.
- Потильчак, О. В. (2024). Класифікація та типологія монетних знахідок у нумізматичному скарбознавстві. *Культурологічний альманах*, Вип. 4 (12), 152–165.

Рейда, Р.М. (2007). До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 року. *Археологія*, 4, 54–60.

Рівненський обласний краєзнавчий музей. КН № 25349/16// II АК 5072.

РОКМ. КН № 23518// II АК 3935.

РОКМ. КН № 24680/16// II АК 4518.

РОКМ. КН № 24702/8// II АК 4550.

РОКМ. КН № 24709/33-36// II АК 4570/1-4.

РОКМ. КН № 24710/ II АК 4599.

РОКМ. КН № 25287/2// II АК 4907.

РОКМ. КН № 25349/59// II АК 5073.

РОКМ. КН № 25349/60// II АК 5074.

РОКМ. КН № 25349/61// II АК 5075.

РОКМ. КН № 25445/14// II АК 5295.

РОКМ. КН № 26314/10// II АК 6149.

РОКМ. КН № 26421// II АК 5684.

Jordanes. *Getica*. URL : <https://topostext.org/work/744> (дата звернення: 15.01.2025).

References:

Dmytrenko, V. V., & Videiko, M. Iu. (2019). *Istoriia hroshei* [The history of money]. Kharkiv : Folio. 123 s. [in Ukrainian].

Hulko, H., Krychevskyi, O., Okhrimenko, H., Skliarenko, N., & Lokaichuk, S. (2019). *Skarby ta ridkisni monety z tereniv Pivnichno-Zakhidnoi Ukrainy* [Treasures and rare coins from the territories of North-Western Ukraine] : monohrafiia. Luts'k : Vezha-Druk, 292 c. [in Ukrainian].

Kozak, D., Pryshchepa, B., & Shkoropad V. (2004). *Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkhеolohii na Khrinnytskomu vodoimyshechi)* [Ancient farmers of Volyn (archaeological monuments on the Khrinnytsia reservoir)]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 235 s. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (1995). *Kulturno-istorychna interpretatsiia skarbiv Volyni rubezhu IV-V stolit* [Cultural and historical interpretation of Volyn treasures of the turn of the IV–V centuries]. *Arkheolohiia*, 4, 50–56. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2006). *Bozhestvo Serapis iz poselennia hotiv na Volyni* [The deity Serapis from a Gothic settlement in Volyn]. *Arkheolohiia*, 3, 60–65. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2010). *Kapyshche hotiv na Volyni* [The Gothic temple in Volyn]. *Arkheolohiia*, 3, 34–47. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2012). *Poselennia nevriv, slovian ta hermantsiv na Styri* [Settlements of the Norsemen, Slavs and Germans on the Styri]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 264 s. [in Ukrainian].

Kozak, D. N. (2016). *Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010–2014 rr.* [Khrinnyky (Shankiv Yar) – a monument of the ancient history of Volyn. Research in 2010-2014]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 118 s. [in Ukrainian].

Kuchynko, M. M., Okhrimenko, H. V., & Zlatohorskyi, O. Ye. (2017). *Arkheolohichni pamiatky Volynskoi oblasti (materialy do «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Volynska oblast»)* [Archaeological monuments of the Volyn region (materials for the «Collection of monuments of history and culture of Ukraine. Volyn region»)]. Luts'k : Vezha-Druk. 710 s. [in Ukrainian].

Mahomedov, B. V., & Petrauskas, O. V. (2024). *Pamiatky cherniakhivskoi i velbarskoi kultur Volynskoi, Zhytomyrskoi ta Rivnenskoï oblastei* [Monuments of Chernyakhiv and Velbar cultures of Volyn, Zhytomyr and Rivne regions]. Kyiv : Instytut arkhеolohii NAN Ukrainy. 168 s. [in Ukrainian].

Ozymchuk, O. B. (2019). *Ranok Serednovichchia. Istoriia Zakhidnoi Yevropy V–XI stolit v terminakh, imenakh ta nazvakh* [Morning of the Middle Ages. History of Western Europe of the V–XI centuries in terms, names and titles]. Rivne : O. Zen. 383 s. [in Ukrainian].

Ozymchuk, O. B. (2023). *Analiz vplyvu rymskykh veteraniv na suspilstvo v period Imperii* [Analysis of the influence of Roman veterans on society during the Empire]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, 35, 45–52. [in Ukrainian].

Onyshchuk, Ya. I. (2018). *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt* [The population of Western Volyn and Western Podillia in the first half of the first millennium AD: cultural and historical aspect]. Lviv : LNU im. I. Franka. 567 s. [in Ukrainian].

Panikarskyi, A., & Volodarets-Urbanovych, Ya. (2024). *Khrinnyky – poselennia hotiv na Volyni* [Khrinnyky – Gothic settlements in Volyn]. *Viddiluarkeolohiirannikhslovian–50!Fakty, liudy, doslidzhennia*. Kyiv : IANAN Ukrainy, s. 130–141. [in Ukrainian].

Petrauskas, O. V., Panikarskyi, A. V., Mylashevskyi, O. S., Didenko, S. V., & Serheieva, M. S. (2016). Materialy arkeolohichnykh doslidzhen ob'ektu z velbarskoi kultury na poselenni Khrinnyky 1. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 [Materials of archaeological research of the Velbar culture site at Khrinnyky 1. Archaeological research in Ukraine 2015]. Kyiv : Starodavnyi Svit. 160–164. [in Ukrainian].

Potylchak, O. V. (2024). Klasyfikatsiia ta typolohiia monetnykh znakhidok u numizmatychnomu skarbozhnavstvi [Classification and typology of coin finds in numismatic treasure studies]. *Kulturolohichniy almanakh*, Vyp. 4 (12), 152–165. [in Ukrainian].

Reida, R. M. (2007). Do pytannia pro morskyy pokhid varvarskykh narodiv Pivnichnoho Prychornomoria 269 roku [To the question of the sea campaign of the barbarian peoples of the Northern Black Sea region in 269]. *Arkheolohiia*, 4, 54–60. [in Ukrainian].

Rivnenskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei [Rivne Regional Museum of Local Lore]. KN № 25349/16// II AK 5072. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 23518// II AK 3935. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24680/16// II AK 4518. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24702/8// II AK 4550. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24709/33-36// II AK 4570/1-4. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 24710/ II AK 4599. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25287/2// II AK 4907. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/59// II AK 5073. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/60// II AK 5074. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25349/61// II AK 5075. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 25445/14// II AK 5295. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 26314/10// II AK 6149. [in Ukrainian].

ROKM. KN № 26421// II AK 5684. [in Ukrainian].

Jordanes. *Getica*. Retrieved from: <https://topostext.org/work/744>. [in English].